

ЗНАЧАЈ СОЦИОЛОШКИХ ЗНАЊА О СЕЛУ И ДОПРИНОС ПРОФ. ДР РАТКА Р. БОЖОВИЋА

IMPORTANCE OF SOCIOLOGICAL KNOWLEDGE ABOUT THE VILLAGE AND THE
CONTRIBUTION OF PROFESSOR RATKO R. BOZOVIC

ABSTRACT The current discussion on numerous and diverse issues and problems of villages and agriculture, which takes place within the analysis of social sciences, always implies the same question: how to achieve the projected and desired development of rural areas of Montenegro, and what are the primary areas, types and directions of its realization? Development of a rural areas and family farms is a long-term process which in theory and in development practice has been unjustifiably reduced to a very simplified agrarian-economic paradigm, in which the whole social progress was observed exclusively through the prism of technical-technological growth and development and is seen as a very simple form of economic and productivity growth. Sociological knowledge about the village has overcome this simplified agro-economic positivism and approaches this problem with a more elementary sense of man and space. This paper presents a brief overview of sociological knowledge about the village and rural development in general, by emphasizing the work of Professor Ratko Bozovic „Naturalness of the village“, aimed to find adequate truths about future development and revitalization of Montenegrin rural areas in general.

Key words: Montenegro, rural area, village, revitalization, Professor Ratko R. Bozovic.

APSTRAKT Актуелно расправљање о бројним и разноврсним питањима и проблемима села и пољопривреде, које се одвија у оквирима анализа друштвених наука, имплицира увијек исто питање: како остварити пројектовани и жељени развој руралних подручја Црне Горе, те које су то примарне области, врсте и правци његовог остварења? Развој руралног подручја и породичног пољопривредног газдинства у њему је дугорочан процес који је и у теорији и у развојној пракси до сада неоправдано свођен на веома поједностављену аграрно – економску парадигму, у којој се целокупни друштвени прогрес посматрао искључиво кроз призму техничко – технолошког раста и развоја, односно посматра се као веома једноставан вид економског раста и раста продуктивности. Социолошка знања о селу превазилазе овај поједностављени агрокономски позитивизам и са више елементарног осјећаја за човјека и простор приступају овом проблему. Овај рад представља кратак приказ социолошких знања о селу и руралном развоју уопште, кроз акцентовање дјела проф. др Ратка Божовића, *Природност села*, а све у циљу проналажења адекватних истина о будућем развоју и ревитализацији црногорског руралног подручја уопште.

Кључне ријечи: Црна Гора, рурално подручје, село, ревитализација, проф. др Ратко Р. Божовић.

Увод

За разлику од поједностављеног агроекономизма и пренаглашавања економских чинилаца као кључних у развоју села и пољопривреде, социолошки аспект проучавања ове тематике, полази од чињенице да су друштвене последице међуутицаја природних, технолошких, економских, друштвених и институционалних фактора далекосежније и далеко снажније, од само уског економског схватања и дјеловања (модернизација пољопривреде, технички и технолошки напредак, раст продуктивности, ефикасности и сл.). Теоријска анализа руралног развоја једне заједнице и његов однос са ситним пољопривредним произвођачем, као по неком неписаном правилу, данас се увијек налази на неким другим нивоима наше стварности, „сакривена“ од очију социолошке науке. Обично су ове расправе почињале на нивоу расправа економиста, агроекономиста, географа, демографа, просторних планера и сл., и тек онда када се уоче неадекватности у њиховом раду, лоше последице и недовољност дотадашњих мјера такве аграрне политике, оне се завршавају са социолошким приступом. Значај пољопривреде (који свакако избија у први план) мора се узимати са резервом јер пољопривреда није само економска дјелатност, како се данас доживљава, већ представља један специфичан извор друштвеног живота у селу и обликује цјелокупни друштвени простор породичног живота.

Програм развоја села Црне Горе, данас се искључиво ослања на ову економску димензију пољопривреде, и пати од бројних недостатака, те тако не представља реалну и одрживу стратегију развоја руралних подручја у условима деценијског тренда депопулације и деаграризације села. Све ово, свакако наводи на закључак да социолози села код нас нису довољно заступљени у стварању нити руралне нити аграрне политике. Маја Штамбук истиче да „*посебност руралног развитка тражи и специјализиране стручњаке*“ и залаже се за „искључивање ексклузивности било којег сегмента унутар развојних пројеката, те искључивање ускодисциплинарног приступа научним и стручним промишљањима, подлогама и операционализацији развојних циљева и развојних модела „ (Штамбук, 2003: 3–4)

Научна анализа овог питања превасходно проистиче из друштвене праксе и проблема развоја руралних подручја, прије него ли из потреба за само теоријским анализама ових проблема. Па тако и пољски социолог Богуслав Галески тврди да теме развоја руралних подручја нијесу тако атрактивне, да би се промјене у селу истраживале искључиво из теоријског интереса. Он истиче да практични значај има много већу и дискретнију улогу, те да су село и пољопривреда објекти активности централних институција које усмјеравају економски и социјални живот у овим подручјима (Галески, 1975). Директно ангажовање у друштвеној пракси би омогућило социолозима потпуно искориштавање карактеристичног глобалног социолошког приступа друштвеним феноменима, као и могућност да се укаже на повезаност и међуутицај различитих фактора у руралном развоју.

Адекватан, социолошки приступ, руралном развоју и проучавању села уважава став, да се цјелокупан рурални развој мора дефинисати као друштвени процес који је дугорочан и различит од досадашњих прилично упрошћених централизованих модела планирања руралног живота. Друштвени процес који у себи садржи проблематику одрживог развоја у социоекономском, еколошком и сваком другом смислу, проблеме односа релевантних институција и актера, различитим стратегијама живота и рада пољопривредних газдинстава, нивоа њихове партиципације, улоге цивилног сектора, социјалног капитала, социјалне инклузије и томе слично.

Значај социолошког дефинисања руралног простора

Што данас уопште означава рурално подручје и како га дефинисати? „Означавају ли се тиме друштвени, економски, просторни ентитети, или је ријеч о својеврсној комбинацији тих компоненти и феномену који нема јасно оивичене границе и садржајну кохеренцију“ (Жупанчић, 2002: 35). Питање дефиниције руралног простора (и руралности, коју овдје схватамо као појам који означава припадност руралноме) нема право, једнозначног одговора, или се барем потрага за њим често чини узалудном. Међутим, прије него што ту тврдњу покушамо образложити, можда је потребно упитати се је ли то питање на мјесту, треба ли нам уопште дефиниција руралног, с обзиром на вријеме у којем живимо? Зашто у доба смањивања разлика између урбаног и руралног, када свијет постаје глобално село (или је то већ и постао?), када живимо у умреженом друштву у којем се под утицајем нових технологија, медија и интернета културни утицаји шире и у најзабитије дјелове свијета, форсирати подјеле настале у неком другом времену? За овај дио рада савршену теоријску основу смо нашли у раду Лукић Александра, који систематизује различите теоријске приступе руралном простору данас (Видјети шире: Лукић, 2010).

У развијеним друштвима, под утицајем универзалних законитости и процеса, социоекономска структура и начини живота становништва урбаних и руралних простора постали су умногоме слични, а тренд пораста броја становника у неким руралним подручјима једнак је или позитивнији од онога у градовима, чинећи депопулацију руралних простора далеким прошлим догађајем. У многим европским земљама рурално постаје животни простор једнаких могућности, важан „алтернативни животни и радни избор“ у односу на градове. Зашто се онда у савременом мобилном друштву „фиксирати“ на урбано и рурално и њихово тумачење, па макар и на аналитичкој разини? Зашто и даље рурално и урбано? Занимљив одговор нуди Вудс (Woods) у облику тврдње да су значења, вриједности и симболи које придајемо руралном и урбаном „толико укоријењени у нашој културној свијести да је њихово диференисање један од инстинктивних начина којим уводимо ред у свијет око себе“ (Woods, 2005: 4).

Могуће је заговорати тезу како (барем нека) рурална подручја имају проблеме различите од оних у урбаним срединама, или су заједнички проблеми различитог интензитета у поређењу са онима у градовима и како становништво руралних подручја дијелом има другачији образац животних искустава од урбаног становништва. Можемо набројити и низ примјера у којима барем неки аспекти, примјера ради периферност, која је не само у Црној Гори него и у европском окружењу препозната као понајприје рурални феномен.

Маја Штамбук сматра да се руралност може схватити као „припадност рурусу, селу, сеоској заједници, руралном простору“. Руралност је промјењива у времену и простору те зависи од околности у којима се обликује. С друге стране, њен темељни садржај, односно саставнице руралности, мање је подложен промјенама. Мијењају се обиљежја тих саставница. Она има јасан став и око тумачења руралности као обиљежја конкретне „резиденцијалне заједнице“. Сматра да је руралност могуће дефинисати путем садржаја и вриједности одређене заједнице и при том остати доследан истинитости, али да то није довољно прецизно.

Одредница руралности се дијели на два нивоа, прву чини материјална димензија, темељна претпоставка која „држи руралну заједницу на окупу“. То је, сматра аутор, понајприје земља – пољопривредно земљиште, на коју се настављају пољопривреда и остале дјелатности, што заједно добија одраз у сеоском пејзажу. Други, индивидуално-друштвени ниво, чини појединац, наставља се преко породице и родбине све до сеоске (локалне) заједнице, односно села, али укључује и мрежу односа на даљину. Између елемената првог и другог нивоа руралности постоји низ односа у којима се „ствара и обликује“ руралност. Штамбук закључује: „Рурална припадност опћи је и стабилни друштвени феномен. Њене појединачне манифестације су, међутим, увијек 'нове' и друкчије од свих осталих руралности“ (Штамбук, 1993: 173).

У академском, истраживачком дискурсу појам рурално, сматра социолог Марк Мормонт, појавио се у двадесетим и тридесетим годинама 20. вијека како би се дефинисала кључна обиљежја руралног друштва у вријеме када су сеоска подручја пролазила велику економску и социјалну трансформацију под утицајем урбанизације и индустријализације (према Woods, 2005: 4). Од тада до данас његово се значење мијењало, од првих дихотомичких модела концептуализације односа села и града, преко рурално-урбаног континуума те чак и негације руралнога као аналитичке категорије простора. Све до почетка 21. вијека и концепт руралности чије разумијевање зависи како о његовој материјалној тако и оној замишљеној, социјално конструираној димензији, визуре руралнога посматране из оквира географије, социологије, аграрне економије, антропологије, етнологије, просторног планирања, архитектуре те осталих наука и струка, мијењале су се упоредо с увођењем нових парадигми и рефлектовале су, мање или више, кључне филозофске и теоријске правце у својим истраживачким праксама. Све је то

утицало на, како смо већ истакли, приличну конфузију око појма и дефиниције руралног простора и руралности.

Као полазиште за пажљивије разматрање теоријских приступа руралности најпогоднијом се чини Клокова (Cloke) подјела (Cloke, 2006). Он препознаје три значајна теоријска оквира за концептуализацију руралности: функционални, политичко-економски и концепт социјалне конструкције руралности. Временски гледано, функционални концепт доминира све до седамдесетих година 20. вијека, када се појављују истраживања која рурално почињу посматрати у контексту ширих друштвених и економских састава и њихових законитости, унутар политичко-економског теоријског оквира. У деведесетим се тим приступима придружују истраживања која заговарају тезу како „више не постоји један јединствени рурални простор, већ низ социјалних простора који се преклапају на истој територији“. Тиме је наговјештен трећи приступ, концептуализовања руралнога као низа социјалних конструката.

Први теоријски оквир концептуализирања руралности, према Клоку је функционални. Његова је бит препознавање темељених обиљежја и функција руралних подручја по којима се она разликују од урбаних. Као примјери таквих разлика истичу се привредна структура, технологија, неједнака расподела власти, па и неједнак правни статус урбаних и руралних подручја (Црквенчић и Малић, 1988). Клок наглашава да тај приступ није експлицитно теоријски заснован (истраживања се углавном базирају на арбитрарно одабраним индикаторима руралности), али имплицитно почива на претпоставкама о специфичностима руралног простора и друштва у односу на урбано. Међу таквим претпоставкама посебно су важне идеје рурално-урбане дихотомије и континуума. Руралност се притом дефинише уско повезано с конкретним географским простором у којем доминира екстензивни начин искориштавања земљишта, посебно путем пољопривреде и шумарства; у којем доминирају мала насеља нижег степена централизираности с израженом повезаношћу изграђеног и природног пејзажа, и која већина локалног становништва сматра руралним те који подстиче животни стил што почива на кохезивном идентитету темељеном на уважавању околина и властитог живота као дијела заједничке цјелине.

Као што запажа Лукић, „рурални је простор одређен с четири саставна елемента: село, пољопривреда, околина и технологија“ (Лукић, 2010: 55). Стога му је потребно приступити кроз четири димензије: социо-културну – која се показује у народној култури и традицији, ритуалима и церемонијама, празновјерју и религији, развојну – кроз постојање природне резерве ресурса потребних економији, економску – кроз континуирано обнављање ресурса и еколошку – која се у руралном простору показује кроз еко-приступ производњи и чувању био-разноврсности. Рурални се простор, дакле, препознаје као цјелина коју чини нераздвојни однос села, техничких састава и природне околине.

Након свега наведеног, како можемо дефинисати рурални простор или подручје у Црној Гори? Први услов за одвајање овог простора од урбаног је свакако доминација пољопривреде и сточарства као грана дјелатности у којима ради (било у селу или гдје другдје) локално становништво. (Међутим не смијемо заборавити да данас у Црној Гори постоји и више руралних насеља у којима већина људи ради у 'модерним урбаним, дакле терцијарним секторима дјелатности' и на тај начин формира све већи и шири слој полутана). Из тог разлога и рурални простор се може дефинисати као подручје чије се становништво претежно бави пољопривредом, сточарством или рибарством, дакле тзв. примарним дјелатностима. То би била традиционална дефиниција, али с обзиром на то да у данашњем селу може бити, а често тако и јест, више непољопривредника него пољопривредника, та нам дефиниција више није довољна. Село је свакако 'друштвена заједница у којој су селаци (пољопривредници) важан, али не нужно бројем или значењем превладавајући друштвени слој.¹

„Природност села“

Пишући о култури, умјетности, религији, политици, Ратко Р. Божовић је стекао регионалну репутацију одмјереног и врсног научника за своје области. Међутим, проф. Божовић, никада није заборављао своје Милочане и природно окружење села у коме је стварао и уживао. На том доживљају је и написао оставштину руралној социологији у Црној Гори и оставио нам књигу *Природност села*. Овај рукопис проф. др Ратка Р. Божовића представља скуп текстова који ће, самим својим насловом, заинтересовати све заљубљенике у сеоски начин живота, у његове обичаје, традицију, културу, заљубљенике у црногорску природу и сву „дивљу“ љепоту коју она у себи носи. Природност села – Огледи о црногорском селу представља широки спектар манифестних али и оних латентних проблема са којима се рурални простор Црне Горе деценијама уназад суочавао и оне са којима се суочава данас. Поред тога оно што је специфичност и што краси ову студију јесте један посебан (и необичан за руралну социологију) приступ аутора, који са културом у средишту свога научно интелектуалног интересовања лијепо пише о животу данашњег црногорског села. При томе указује на многобројне еколошке, демографске, културне и социјалне проблеме који ремете

¹ Рурална подручја су дакле она мјеста у којима је у садашњости или ближој прошлости био доминантан екстензиван начин искориштавања земљишта, посебице путем пољопривреде и шумарства. Подручја у којима доминирају мала насеља нижег степена централности с израженом повезаношћу изграђеног и природног пејзажа те која већина локалног становништва сматра руралнима. И на крају подручја која подстичу животни стил што почива на кохезивном идентитету темељеном на уважавању околице и властитог живота као дијела једне цјелине.

„природност“ живота у њему, односно природност заједничког суживота људи и простора².

Убрзана индустријализација која је изазвала огромни талас миграција, пустошила је наша села, и довела до деаграризације а касније и дерурализације овога исконски природног подручја. Таква догађања инспиришу аутора да укаже на потребу да на црногорском селу треба радити, и на њему много више градити, ради унапређивања сеоског живота али и ради унапређивања друштва у цјелини. Зато Божовић и подразумејева савремено живљење на селу као живот у „оазиса здравог живота“ и то не само за сталне становнике Црне Горе него и за друге, посебно туристе. Како проф. Божовић посебно акцентује, овај природан начин живота као и остварење идеје планинског туризма је остварљиво у Црној Гори, захваљујући израженим климатским контрастима који су детерминисани њеним веома повољним географским положајем. У том смислу како то аутор истиче, туризам (како приморски тако и планински) добија на значењу које је битно за људско здравље и то не само биолошко (физичко) него и духовно (психичко). У поглављу књиге *Екологија и култура живљења* Р. Р. Божовић преко бројних, веома занимљивих примјера, истиче значај еколошке свијести у стварању нових услова привређивања како у руралном тако и у урбаном подручју. Иначе аутор сматра да савремена научно-технолошка цивилизација, у свој својој суштини садржи „неприродан“ однос према природном окружењу. Она се такође експанзијом обрушава и на њу, и тако рушећи је, руши и саму човјекову природност. Конкретним примјерима и резултатима појединих социолошких истраживања он повезује наглу индустријализацију и урбанизацију са континуираним стварањем неусклађености између природне и вјештачке средине. У том погледу он и поставља питања – чему екологија и шта она може допринијети након опште девастације природе и људске природности? Одгонетајући сопствене дилеме Божовић наглашава да се мора више водити рачуна о општој култури живљења која подразумева развијање еколошке свијести на свим нивоима људске егзистенције. Једино тако екологија не (п)остаје само саставни дио здравијег живота „него задобија значење и културе живљења“ (Божовић, 2010: 37).

У већем дијелу ове студије се исказује Божовићев културолошки начин изучавања села Црне Горе, при чему он наглашава да су се приградска села, а поготову од града удаљенија равничарска села која су у почетним фазама индустријализације у значајној мјери заостајала по развијености инфраструктуре у односу на градове, ипак у другој фази индустријализације приближила градским условима живота. Тако се, по њему, изгубио онај склад између села (сеоског начина живота) и природног амбијента, тј. између основних природних услова и карактеристика новог начина живљења и привређивања на селу. Нарушавање сеоског природног амбијента одвија се,

² Дио овога текста је преузет из приказа књиге проф. др Ратка Р. Божовића, *Природност села* који је написан од стране моје маленкости. *Социолошка луца* V/2, 2011.

између осталог, градњом кућа-двораца без икаквог урбанистичко- естетског укуса на плодном земљишту, што одузима земљи могућност да „рађа“ пољопривредне плодове. Девастирање земљишног посједа доводи до тога да и сељак, постаје „недоречени грађанин“, незадовољан сопственом егзистенцијом, растрзан између још увијек природних услова живљења и нових и јачих налета индустријализације и урбанизације.

Посебно је интересантан дио књиге који се односи на облике дјеловања интелигенције на селу у Црној Гори, при чему аутор приказује неке специфичности црногорског села и стално „регрутовање“ из њега не тако незапажене изразито стваралачке интелигенције. Поред тога Божовић пажњу усмјерава и на однос интелигенције према селу и пољопривреди, који се по њему огледа у природнијем и ближе старом (скоро изгубљеном) живљењу на селу него што то чине сада стални становници села (сељаци). Наиме, интелигенција или обнавља старе куће за функционално становање или гради природније (скромније) нове куће (викендице) прилагођене нормалним (а не грандоманским) потребама. Иновативно, интелектуалци на селу могу бити најупорнији и најдоследнији протагонисти производње квалитетне и здраве хране. Поред тога, интелигенција има значајну улогу у погледу давања иницијатива за развој села, као што је изградња сеоске инфраструктуре и других облика стварања цивилизованијих услова за живот на селу.

Р. Р. Божовић увиђа реалност тренутне ситуације, сматрајући да ревитализације села нема без младих људи, и детаљно разматра позицију младих у селима Црне Горе у новијој историји. Он зналачки указује да је генерација младих у црногорским селима била у дугом „историјском ходу“, претежно статично-хомогена друштвена група, све до појаве индустријализације друштва. Индустријско-урбанистички бум последице Другог свјетског рата произвео је рурални шок који је сељаштво све више изгонио из села и из пољопривреде. Како је претежно из села одлазила млада мушка радна снага, то се у селима све више успостављала диспропорција између младих, старих мушких-женских, што је довело до сенилизације и феминизације, и села и пољопривреде. У овом дијелу књиге стога и морамо нагласити ауторово виђење неравномјерне заступљености младих људи у црногорским селима. Наиме, заступљеност је различита, креће се од оних „замрлих“ села у којима нико не живи или у њима живе само стари људи, све до равничарских села која су ближа граду у којима се повећава број школованих и незапослених младих становника. Аутор наглашава да је међу младима на селу бројчано најмање „младих сељака“ и да је неопходна корјенита измјена постојећег друштва (а не младих).

Закључак у овој студији, Божовић посвећује проблемима пренасељености градова и указује на могућности повратка селима која би својим становницима понудила бољи и квалитетнији живот. Аутор сматра да црногорско село, и приморско и планинско, може посредно и непосредно бити значајна основа развоја туризма. Посредна улога села за развој туристичке

привреде одвија се преко производње природних прехранбених артикала. Са друге стране, непосредна улога може афирмисати село путем изградње атрактивних туристичких објеката у природно занимљивим амбијентима, као и опремањем постојећих приватних смјештајних капацитета. Тенденција окретања селу, поготово у сврху производње природне здраве хране, по аутору, не догађа се само због нужно, егзистенцијалних разлога, него и због преферирања бољег и разноврснијег квалитета живота. Повратак селу представља разумније вредновање природних добара, а тиме и њихово природно ефикасније коришћење у циљу потпунијег задовољења и развијања људских потреба.

Умјесто закључка

За разлику од пренаглашеног утицаја агро-економских и чисто економских фактора на развој руралних подручја данас, чињеница да је Ратко Р. Божовић „створио“ један особен социолошки и културолошки приступ селу. Како Светозар Ливада акцентује, Божовић у овој студији није узео село само као базу пољопривредне производње, него село са цјелокупним животом у њему узима као услов, остварења природности живота. Аутор је сагледао црногорско село у историјској равни, показујући комплетну темпоралност црногорског села, односно, он у својој студији показује какво је оно било у прошлости, какво данас, али указује и на то какво би требало да буде сјутра. Истовремено проф. Р. Р. Божовић у цијелој књизи тражи излаз из тренутно неповољне ситуације, кроз шта се јасно види да он истински жели ревитализацију села, тражи могућа решења, отвара значајна питања везана за све три димензије времена (прошлост, садашњост и за будућност). И стога ова студија и наш њен кратак приказ, може и мора да послужи као путоказ свим будућим истраживачким настојањима да се сагледа, разумије и објасни сеоски начин живота Црне Горе и потреба за остваривањем његове природности.

Л и т е р а т у р а

- Божовић, Р. Р. (2010), *Природност села*, Никшић: Институт за социологију и психологију.
- Воžовић, Р. Р. (2011), *Природност села – Огледи о црногорском селу*, приказ на књигу, Шаровић Раде, *Sociološka luča*, Филозофски факултет, Институт за социологију Никшић, V/2. 2011.
- Cloke, P. (2011), „Conceptualizing rurality“, u: Cloke, P., Mardsen, Terry and P. H Money, preuzeto iz Janković Dejan, *Sociološki aspekti razvoja lokalnih seoskih zajednica*, doktorska disertacija, Филозофски факултет Нови Сад.
- Galeski, B. (1975), „Poljoprivreda kao zanimanje“, *Sociologija sela*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, br. 47–48.

- Lukić, A. (2010), „О теоријским приступима ruralnom prostoru“, *Hrvatski geografski glasnik* 72/2, 49–75.
- Štambuk, M. (2002), „Zašto smo tu gdje smo?“, *Sociologija sela*, 155–156, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Woods, M. (2005), *Rural Geography. Processes, Responses and experience in rural reconstructing*, London: Sage publications.
- Župančić, M. (2002), „Vitalni poljoprivrednici i drugi akteri u razvoju ruralnih područja“, u: *Selo izbor ili usud*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.